Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

з теми: **Польське повстання 1863-1864 рр.:**
методичні засади вивчення у закладах загальної середньої освіти

Виконала: здобувачка вищої освіти
ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
групи IstP1-B22z
Аліна ЦАРУК

Керівник: **Задорожнюк А. Б.**, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Рецензент:_____
_____

Кам'янець-Подільський, 2026 р.

ЗМІСТ

ВСТУП ……... С. 3
РОЗДІЛ 1. Історіографія проблеми …… С. 5
РОЗДІЛ 2. Причини, передумови, хід та наслідки Січневого повстання 1863-1864 рр. …….. С. 15
2.1. Піднесення польського визвольного руху та початок повстання ….. С. 18
2.2. Найвищий етап розвитку повстання та його наслідки ……... С. 15
2.3 Причини поразки повстання та політика царату в польському питанні ……... С. 23
РОЗДІЛ 3. Вивчення подій Польського повстання 1863-64 рр. у закладах загальної середньої освіти …… С. 28
3.1. Методичні аспекти вивчення теми в шкільному курсі історії України ……... С. 28
ВИСНОВКИ ……. С. 40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ …….. С. 47
ДОДАТКИ ……. С. 50

ВСТУП

Актуальність теми. Січневе повстання 1863–1864 років сьогодні має не лише історичний, а й гостроактуальний політичний підтекст. Це повстання було одним із найяскравіших прикладів гасла «За нашу і вашу свободу!». Українці, поляки, литовці та білоруси разом виступили проти Російської імперії. Сьогодні, в умовах російської агресії, цей досвід солідарності стає фундаментом для сучасних союзів у Східній Європі.

Російська історіографія традиційно подавала це повстання як «польську інтригу» або «бунт аристократії». Об’єктивне вивчення спростовує ці міфи, показуючи глибоке коріння прагнення народів до самовизначення та демократичних цінностей.

Для України це повстання – пам’ять про «хлопоманів», Андрія Потебню та інших діячів, які обирали європейський вектор розвитку. Воно допомагає зрозуміти складний шлях українського націєтворення у XIX ст. Валуєвський циркуляр 1863 року став прямою відповіддю на повстання і є нагадуванням про те, як культурний та мовний геноцид завжди йде пліч-о-пліч з військовим придушенням свободи.

Об’єктом дослідження є повстання 1863 р. на території України.

Предметом дослідження є причини, хід та наслідки другого Польського повстання, методичні акценти його вивчення в закладах загальної середньої освіти.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 60-70-ті рр. XIX ст. Такі часові межі пояснюються історичними умовами розвитку України. Відліком для нижньої хронологічної межі є реформи 1860-х рр., верхня межа пов’язується із наслідками повстання, які суттєво вплинули на становище в регіоні.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі критичного опрацювання здобутків історіографії дослідити причини, хід та наслідки Другого Польського повстання, окреслити аспекти вивчення проблеми в закладах загальної середньої

освіти. Для досягнення поставленої мети автор поставив перед собою такі **завдання:**

– з’ясувати стан наукової розробки теми;
– проаналізувати передумови та хід повстання 1863 р.;
– окреслити причини поразки повстання;
– дослідити політику російського уряду після придушення повстання;
– простежити специфіку вивчення Польського повстання у закладах загальної середньої освіти та методичні акценти засвоєння матеріалу теми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі вивчення широкого кола історичної літератури досліджено проблему, яка не отримала належного висвітлення у вітчизняній історіографії.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані при підготовці лекцій, уроків, спецкурсів у закладах вищої і загальної середньої освіти.

Методологічною основою дослідження слугують принципи історизму та наукової об’єктивності.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження. Вона складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ І. Історіографія проблеми

Польське національно-визвольне повстання 1863–1864 рр. не належить до пріоритетних тем сучасної української історіографії, оскільки українські історики значною мірою зосереджені на відновленні та критичному переосмисленні власної історії, очищенні її від численних фальсифікацій і викривлень. Унаслідок цього дослідження історії сусідніх народів, зокрема польської, часто залишаються поза межами систематичної наукової уваги [30, с. 393]. Водночас повстання 1863–1864 рр., що відбувалося також на українських землях у складі Російської імперії, є складним і багатовимірним історичним явищем, яке потребує ґрунтовного наукового аналізу. У ньому своєрідно переплелися соціальні, національні, культурно-цивілізаційні, економічні та психологічні суперечності доби інтенсивної модернізації Центрально-Східної та Східної Європи, а також формування історичної пам’яті, що значною мірою впливає на сучасні інтерпретації минулого.

Існуючу історіографію з означеної проблематики традиційно поділяють на дорадянський, радянський та сучасний етапи. Водночас слід наголосити, що передумови та наслідки повстання 1863 р. на Правобережній Україні значною мірою були пов’язані з аграрними відносинами та системою землеволодіння.

Серед українських дослідників соціально-економічної історії дорадянського періоду особливе місце посідають праці В. Антоновича [1–4], І. Франка [89; 90] та М. Грушевського [20]. Їхні дослідження значною мірою були сформовані в межах київської історичної школи, заснованої відомим дослідником краю професором В. Антоновичем.

Аналізуючи польський вплив в українській історії, варто звернутися до поглядів В. Антоновича. Попри виховання в середовищі з певними пропольськими та прокатолицькими впливами, у нього сформувалася критична позиція щодо польських соціокультурних традицій. Відомо, що польські повстанці намагалися

залучити вченого до участі у подіях 1863 р., однак він відмовився, аргументуючи це несприйняттям польської шляхти українським селянством [3, с. 78–90]. Найповніше своє ставлення до польського елемента В. Антонович виклав у праці «Моя сповідь», що була написана як відповідь на відкритий лист польського публіциста З. Фіша (псевдонім Т. Падалиця), опублікований у журналі «Основа», де автора було названо «перевертнем». У цій праці історик пояснював причини свого розриву з польською шляхтою, яку він розглядав як соціальну групу, що сприяла поневоленню українського селянства. Він також у загальних рисах окреслив процес закріпачення українського населення польською шляхтою, наголошуючи на негативних наслідках цього впливу та заперечуючи можливість гармонійних відносин між шляхтою і селянством [3, с. 62].

Звертаючись до опонента, В. Антонович підкреслював необхідність усвідомлення поляками власного історичного становища, вважаючи, що його перспективи є обмеженими без відмови від претензій на українські землі. Він формулював два можливі шляхи розв’язання «польського питання»: або інтеграція в українське суспільство з урахуванням його інтересів, або переселення на етнічно польські території. Водночас свої переконання історик визначав як прагнення через працю та солідарність бути визнаним частиною українського народу: «… сподіваюся, що працею і любов’ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, так як я все готовий розділити з ними» [3, с. 90]. Він також висловлював сподівання на переосмислення польською шляхтою своєї ролі та її орієнтацію на служіння народові [259, с. 52]. У своїх працях В. Антонович комплексно аналізував трансформації становища українських земель під впливом польського чинника, що дозволило закласти підґрунтя для подальшого вивчення проблематики польського землеволодіння в регіоні [2, с. 222–264]. Окремо він досліджував поширення польського впливу до і після Люблінської унії та процеси полонізації руської еліти [4].

У радянській історіографії дослідження цієї проблематики активізувалися у 1960–1970-х роках у контексті розвитку радянської історичної науки. Українські історики брали участь у програмах Інституту слов'янознавства і балканістики АН СРСР, присвячених вивченню російсько-польсько-українських революційних зв'язків 1850–1860-х рр. Результатом цієї діяльності стало видання комплексних документальних збірників, підготовлених, зокрема, за участі українських дослідників [83], а також низки монографічних праць, присвячених впливу польського національного руху на українських землях [50; 57; 58; 88]. У цей період сформувалася радянська марксистсько-ленінська інтерпретація повстання 1863–1864 рр., яка була інтегрована до наукової та навчальної літератури СРСР.

У межах цієї інтерпретації повстання розглядалося як складова процесу формування капіталістичних відносин у Центрально-Східній Європі та розвитку польського національно-визвольного руху. Зокрема, наголошувалося на провідній ролі шляхти, яка, за цією концепцією, переносила у визвольний рух свої станові уявлення щодо селянства та відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. із включенням українських, білоруських і литовських земель. Іншим ключовим положенням було підкреслення визначальної ролі російської революційної демократії та співпраці російських, польських і українських революційно-демократичних сил. Водночас дослідникам надавався певний простір для інтерпретації фактичного матеріалу, однак із ідеологічно обов'язковим поділом діячів на «прогресивних» і «реакційних» [34].

Загалом українська історіографія значну увагу приділяла проблемам соціально-економічного розвитку та селянським рухам у XIX ст. у губерніях Російської імперії. Одним із важливих результатів цих досліджень стало акцентування соціального виміру українсько-польських взаємин, зокрема суперечностей між українським селянством та польською шляхтою і магнатерією [42; 43; 68].

Основні дослідницькі зусилля в межах зазначеної проблематики були спрямовані на аналіз класової боротьби та соціально-економічного становища селянства в регіоні. У міжвоєнний період питання соціально-економічної історії України розробляли М. Слабченко [78], М. Корнилович [45], Ф. Ястребов [102]. Водночас у їхніх працях недостатньо повно висвітлено соціально-економічні трансформації, ініційовані царським урядом у сфері землеволодіння та землекористування.

У повоєнний період дослідницький акцент перемістився на вивчення процесів розкладу феодально-кріпосницької системи та утвердження капіталістичних відносин в Україні в другій половині XIX ст. Цією проблематикою займалися А. Барабой [5], В. Теплицький [84], І. Гуржій [25], П. Зайончовський [28].

Окрему групу повоєнної історіографії становлять праці Марахова [57; 58], у яких, на матеріалі польського повстання 1863 р. проти Російської імперії, показано вплив національного чинника на характер і зміст аграрних перетворень царського уряду.

Новий етап у вивченні соціально-економічної історії України розпочався після проголошення незалежності держави. Розширення доступу до архівних фондів і зарубіжних джерел створило умови для більш об’єктивного та багатовимірного аналізу історичних процесів. Одним із перших сучасних дослідників аграрної історії став С. Борисевич, який проаналізував формування поміщицького землеволодіння та систему поземельних відносин у регіоні [13].

У дослідженні В. Щербини акцент зроблено на аналізі селянської реформи 1861 р. та особливостях реалізації судової реформи на Правобережній Україні [100].

Передумови та причини повстання розглянуто у дисертаційній роботі О. Козія [42; 43], де зроблено висновок, що обмеження політичних і економічних прав польського населення розпочалося після повстання 1830 р. та особливо

загострилося після реформ 1861 р. Проблематиці впливу магнатських родів Правобережної України на аграрну політику царського уряду, а також на соціально-економічне й культурне життя регіону присвячено праці В. Павлюка [68].

Діяльність генерал-губернаторів і реалізацію ними імперської політики на Правобережній Україні висвітлено в дослідженнях В. Шандри [93–95]. Земельне питання в контексті українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. проаналізовано у працях Б. Гудя [21–24].

Розглядаючи функціонування місцевих органів влади в першій половині XIX ст., М. Бармак у своїй монографії зазначає, що спроби трансформації усталених форм землеволодіння на Правобережній Україні на початку століття могли спричинити небажані для російської адміністрації заворушення серед польських землевласників, що, своєю чергою, загрожувало послабленням позицій імперської влади в регіоні [6].

Церковну політику російської імперської адміністрації, тісно пов’язану з національним питанням, досліджували О. Крижанівський [48], А. Зінченко [33], Е. Зваричук [32], В. Левицький [49]. Зокрема, О. Крижанівський аналізував роль церковної економіки в соціально-економічному розвитку Правобережної України, форми господарювання в церковних маєтках та процеси секуляризації майна. А. Зінченко досліджував функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних і національних відносин регіону.

У контексті переосмислення радянської історіографічної традиції та інтеграції української історії в загальноєвропейський науковий простір важливою є праця Ярослава Грицака, присвячена формуванню модерної української нації [18]. У ній автор, зосереджуючи увагу на українському національному русі, побіжно розглядає Січневе повстання, підкреслюючи його вплив на українські землі: «Повстання охопило й Правобережну Україну, але не знайшло співчутливого відгуку ні серед українського селянства, ні серед інтелігенції.

Навпаки, повстанці часто натрапляли на вороже ставлення з боку місцевого населення. Проте, під впливом повстання царський уряд починає трактувати український рух як польську інтригу» [18, с. 66]. Автор зазначає, що польський національно-визвольний рух не отримав підтримки серед українського населення, однак сприяв активізації процесів національної консолідації. Загострення суперечностей між переважно польським поміщицьким станом і селянством зумовило перехід частини польських або ополячених землевласників до українського національного руху (зокрема В. Антонович, Т. Рильський та ін.). Водночас ототожнення українського національного руху із соціальними інтересами селянства сприяло поширенню соціалістичних ідей у середовищі національних діячів, тоді як суто національна проблематика часто залишалася на другому плані. Подібні інтерпретації Січневого повстання простежуються і в узагальнюючих працях з історії України.

Більш ґрунтовний аналіз проблематики Січневого повстання здійснив львівський історик Богдан Гудь. Він зосередився не на політичних чи військових аспектах подій, а на соціальному вимірі конфлікту між українським селянством і польським землевласницьким середовищем [23; 24]. Автор детально дослідив взаємини між польськими землевласниками Правобережної України, українським селянством і царською адміністрацією та дійшов висновку, що соціальні суперечності між селянством і шляхтою набули характеру глибокого антагонізму, який був використаний царською владою для послаблення польського національно-визвольного руху. Адміністрація імперії цілеспрямовано сприяла загостренню соціальної напруги та послабленню впливу поміщиків на селянство. У результаті напередодні повстання було зафіксовано понад 1150 антипоміщицьких виступів, які мали як соціальний, так і міжетнічний характер [23, с. 122–123]. Це дозволяє зробити висновок про відсутність реальних підстав для розрахунків повстанців на підтримку з боку українського селянства, тим

більше з огляду на негативне сприйняття ідеї відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Водночас Б. Гудь підкреслює, що лише обмежене коло польських діячів, переважно з українських земель, усвідомлювало необхідність подолання соціальної дистанції між землевласниками та селянством. Подібні ідеї висловлювали, зокрема, Ю. І. Крашевський та Б. Рудницький. Однак навіть запізнілі обіцянки керівників повстання щодо скасування кріпацтва та наділення селян землею не були реалізовані через станово-егоїстичні інтереси значної частини польського землевласницького середовища. У свою чергу, царський уряд використовував у боротьбі з повстанським рухом на Правобережній Україні методи, апробовані австрійською владою в Галичині 1846 р. [23, с. 126–127]. Це значною мірою сприяло загостренню конфлікту, внаслідок чого окремі селянські формування проявляли настільки різку ворожість до повстанців, що імперським військам іноді доводилося захищати їх від селянських розправ.

Б. Гудь також наголошує, що на рівні польських і українських еліт не існувало ані узгодженості, ані взаємного порозуміння. Їхній світогляд суттєво відрізнявся: польська інтелектуальна традиція значною мірою спиралася на ідеалізоване уявлення про «велику минувшину» Речі Посполитої та відкидала необхідність переосмислення соціально-політичних засад, тоді як українська інтелігенція, що переважно походила з народних верств, орієнтувалася на ідеали козацької доби та традиції гайдамаччини. Відповідно, політичні програми обох національних рухів істотно розходилися: польська сторона виходила з принципів «історичного легітимізму» та орієнтації на відновлення status quo ante 1772 р., тоді як український рух у цей період тяжів до ідеї культурної автономії в межах реформованої Російської імперії [23, с. 127]. Унаслідок цього після поразки Січневого повстання 1863–1864 рр. траєкторії розвитку польського та українського національних рухів остаточно розійшлися.

Важливим аспектом історіографічного аналізу є також стан відображення Січневого повстання в українських навчальних виданнях та узагальнюючих працях з історії України. Сучасна українська історіографія представлена значною кількістю підручників і навчальних посібників, більшість із яких спирається на методологію україноцентризму. Так, у дев'ятому томі багатотомного видання «Україна крізь віки», підготовленого В. Сарбеєм [76], який охоплює період від кінця XVIII ст. до Першої світової війни, розглянуто селянські рухи, діяльність Т. Шевченка, рух «хлопоманів» на чолі з В. Антоновичем, українські громади та їхні зв'язки з російською організацією «Земля і воля». Водночас польське повстання 1863–1864 рр. та його перебіг на українських землях у цьому виданні не висвітлено.

У колективній праці «Історія українського селянства» (2006 р.) також відсутній аналіз польського землеволодіння та подій повстання 1863–1864 рр., як і оцінка ставлення українського селянства до його учасників [37]. Подібна ситуація простежується і в університетському підручнику з історії України за редакцією В. Литвина [51], у якому Січневе повстання та загалом присутність польського населення на українських землях практично не згадуються. У цих та багатьох інших синтетичних виданнях помітним є домінування соціально-економічної проблематики, що поєднується з посиленням етноцентричних інтерпретацій.

Водночас у низці сучасних праць простежується більш комплексний підхід до проблеми. Зокрема, в «Історії України: нове бачення» під редакцією В. Смолія [36] Січневе повстання розглядається в контексті взаємодії українських, російських і польських революційно-демократичних сил. У виданні згадується участь українців А. Потебні та І. Нечая у повстанні, а також аналізуються соціальні вимоги селянства і прорахунки польських повстанців, пов'язані з відновленням Речі Посполитої в кордонах 1772 р.

Більш повно польський національний рух і Січневе повстання висвітлено в синтетичній «Історії України», підготовленій львівською науковою школою за редакцією Ю. Зайцева [35]. У цій праці підкреслюється синхронність українського громадівського руху та Січневого повстання, а також зазначається, що частина польської та ополяченої української шляхти розглядала селянство як потенційно важливу соціальну й політичну силу. Водночас царська адміністрація, реагуючи на загрози, пов'язані з поєднанням національно-визвольних і селянських рухів, активно використовувала репресивні практики та намагалася інтерпретувати український рух як елемент «польської інтриги» [35, с. 379].

Університетський курс «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією Л. Зашкільняка [39], а також спільна праця Л. Зашкільняка і М. Крикуна з історії Польщі [82] розглядають Січневе повстання у ширшому контексті модернізаційних процесів у Європі. У цих дослідженнях проаналізовано різні течії польського національного руху, перебіг повстання, зокрема на українських землях, а також внутрішні дискусії серед польських політичних еліт щодо майбутнього українських і білоруських територій. Окремо підкреслюється, що російська адміністрація активно використовувала соціальні та конфесійні суперечності між різними групами населення, залучаючи, зокрема, селянство до протидії повстанському руху.

Істотний внесок у вивчення польсько-російсько-українського трикутника зробили також західні дослідники. Так, Д. Бовуа [8–12] критично проаналізував історичні передумови формування цих взаємин та їхній вплив на розвиток регіону. У свою чергу, А. Каппелер у праці «Росія як поліетнічна імперія» [40] обґрунтував тезу про визначальну роль поліетнічної структури Російської імперії у формуванні її національної політики.

Узагальнюючи, слід зазначити, що в українській історіографії Січневе повстання та польський національно-визвольний рух представлені фрагментарно, а в освітніх програмах їм часто приділяється недостатня увага. При цьому

значною мірою зберігаються інтерпретаційні стереотипи, сформовані ще в імперській та радянській традиціях, які трактують польський рух як виключно шляхетський і антиукраїнський, одновимірний за своєю суттю. Водночас подолання подібних викривлень, як справедливо зауважується в дослідницькій літературі, неможливе без системних змін у науковій, освітній сферах та медіапросторі України [30, с. 399].

Висновки до розділу І.

Проведений аналіз історіографії польського національно-визвольного повстання 1863–1864 рр. у контексті українських земель дозволяє зробити низку узагальнень.

По-перше, упродовж тривалого часу домінуючою в історіографії залишалася соціально-економічна парадигма, в межах якої повстання та пов’язані з ним процеси розглядалися передусім через призму класової боротьби, аграрних відносин і становища селянства. Такий підхід значною мірою обмежував багатовимірне розуміння подій, звужуючи їх до соціально-економічного виміру.

По-друге, дорадянська, радянська та частково сучасна історіографічні традиції виявляють спадковість у тенденційності інтерпретацій, зокрема у трактуванні польського національного руху як одновимірного та переважно шляхетського за своєю суттю. Це призвело до формування стійких стереотипів, які лише поступово долаються в сучасних дослідженнях.

По-третє, у сучасній навчальній та узагальнюючій літературі спостерігається нерівномірність висвітлення проблематики: від повної відсутності згадок до відносно збалансованих міждисциплінарних інтерпретацій, що враховують соціальні, політичні та національні аспекти.

РОЗДІЛ 2. Причини, передумови, хід та наслідки Січневого повстання 1863–1864 рр.

2.1. Піднесення польського визвольного руху та початок повстання

На рубежі 1850–1860-х років XIX ст. спостерігалося нове піднесення польського національно-визвольного руху, тісно пов'язаного з революційною ситуацією, що формувалася в Російській імперії. Активізація національного руху розпочалася у 1860 р., коли майже на всій території Царства Польського відбулися масові патріотичні маніфестації. Визвольний рух охопив значні верстви польського суспільства, в межах якого сформувалися два основні політичні напрями: шляхетсько-буржуазно-демократичний та поміщицько-буржуазний. Рушійною силою першого виступали робітники, ремісники, селяни, дрібна шляхта, нижчі прошарки чиновництва, службовців і духовенства; другого — поміщики, велика й середня буржуазія, а також вищі прошарки духовенства та адміністративного апарату. Соціальна неоднорідність учасників зумовила співіснування радикальних і поміркованих тенденцій у межах руху.

Провідну роль у національно-визвольному русі відігравали збідніла шляхта та дрібнобуржуазні елементи, які отримали назву партії «червоних». Вони декларували мету відновлення національної незалежності Польщі та здійснення комплексу буржуазно-демократичних реформ. Водночас ідейна єдність у середовищі «червоних» була відсутня. Праве крило, представлене А. Гіллером, В. Марчевським, О. Авейдою та ін., дотримувалося поміркованих позицій, орієнтувалося на компроміс із поміщицькими колами та певною мірою поділяло націоналістичні погляди шляхти. Натомість ліве крило, очолюване З. Падлевським, Я. Домбровським, К. Калиновським, З. Сераковським та ін., репрезентувало радикально-демократичний напрям, виступало за союз із революційними силами України та наполягало на революційному здійсненні

буржуазно-демократичних перетворень. У програмних документах цього крила широко використовувалося гасло «За вашу і нашу свободу!» [22, с. 91].

Інший напрям становила партія «білих», до якої належали великі землевласники та ліберальна буржуазія. Її провідниками були А. Замойський, М. Лангевич, Я. Гайштер та ін. «Білі» прагнули скористатися послабленням позицій царизму для розширення політичних прав польського населення, усунення національних обмежень і досягнення автономії або незалежності. На відміну від «червоних», вони відкидали революційні методи боротьби, побоюючись масового народного руху, та дотримувалися поміркованої політичної тактики [22, с. 93].

З метою ліквідації національного гноблення та створення умов для розвитку капіталістичних відносин учасники польського визвольного руху розгорнули активну організаційну та пропагандистську діяльність у Царстві Польському, а також на територіях України, Білорусі та Литви. Особливу увагу керівництво руху приділяло Правобережній Україні, що пояснювалося низкою чинників. По-перше, значною чисельністю польського населення (близько 485 тис. осіб, або 9,2 %), насамперед шляхти, яка підтримувала ідеї визвольного руху. По-друге, концентрацією в руках польського дворянства понад 80 % приватновласницьких земель, що робило його важливою соціально-економічною опорою повстання. По-третє, історичним минулим регіону, який розглядався частиною польських діячів як складова колишньої Речі Посполитої. По-четверте, розрахунком на те, що активізація руху на цих територіях змусить російське командування відволікти частину військ від придушення повстання в Царстві Польському [22, с. 96].

З урахуванням зазначених обставин ще до подій січня 1863 р. у Варшаві була сформована розгалужена мережа підпільних повстанських структур у Правобережній Україні. Вони функціонували за ієрархічним принципом (десяцькі, соцькі, тисяцькі та окружні начальники), підпорядковуючись повітовій повстанській адміністрації. Керівництво здійснювалося спочатку «Центральним

комітетом на Русі», а з 22 серпня 1862 р. – «Провінціальним комітетом на Русі», очолюваним А. Юр'євичем, Е. Ружицьким, С. Коперницьким, Б. Жуковським та Я. Сирочинським. Комітет призначив відповідальних за підготовку повстання в окремих губерніях: у Київській – В. Рудницького, у Подільській – Яблоновського, у Волинській – Е. Ружицького. Окремі підпільні організації діяли також у Петербурзі та серед військових частин, дислокованих на території Польщі, здійснюючи агітацію серед солдатів і офіцерів [57, с. 153].

У межах підготовки збройного виступу польські патріотичні організації активізували діяльність у Правобережній Україні, спрямовану на залучення місцевого польського населення до повстання. Вони поширювали заборонену царською цензурою літературу, здійснювали вербування до повстанських загонів, збирали кошти на закупівлю зброї та військового спорядження, а також організовували протестні маніфестації. Важливе місце посідало розповсюдження газет «Польські Відомості» та «Валка», листівок і прокламацій, які закликали до боротьби проти самодержавства та відновлення польської державності. У серпні–вересні 1861 р. на території Київської, Подільської та Волинської губерній було зафіксовано щонайменше 45 таких маніфестацій [95, с. 72].

Організатори руху усвідомлювали, що успіх повстання значною мірою залежить від позиції селянства, тому прагнули залучити його на свій бік. З цією метою серед селян поширювалися відозви, листівки та прокламації («До козаків, що тепер селяни», «Брати поляки, русини і литовці» тощо), а також здійснювалися виступи на сільських сходах із закликами до спільної боротьби проти царського режиму. У доповідях царській адміністрації зазначалося, що окремі діячі руху пропагували серед селян ідеї соціальної рівності та спільних дій проти самодержавства [57, с. 162].

Загалом агітаційна діяльність польського визвольного руху мала широке охоплення, однак її вплив на селянські маси залишався обмеженим. Це пояснюється як соціально-становою неоднорідністю учасників руху, так і

відсутністю внутрішньої єдності щодо ключових програмних питань, насамперед аграрного. Зокрема, не лише «білі», а й значна частина «червоних» виступали за збереження поміщицького землеволодіння, у зв'язку з чим у їхній пропаганді аграрне питання або не порушувалося взагалі, або подавалося у вкрай загальних формулюваннях. Водночас представники лівого крила «червоних» — зокрема З. Сераковський, С. Бобровський та інші — висували вимоги конфіскації поміщицьких земель і їх безоплатної передачі селянам. Однак ці положення не були включені до програми Тимчасового революційного уряду.

У декреті Центрального національного комітету від 22 січня 1863 р. аграрні положення зводилися переважно до передачі селянам у власність земельних наділів, які вони фактично вже обробляли та за користування якими сплачували податки. При цьому передбачалася компенсація поміщикам із загальнодержавного фонду [69, с. 72]. Іншим актом, ухваленим того ж дня, декларувалося намір наділення малоземельних і безземельних селян, які брали участь у збройному русі, земельними ділянками з державного фонду розміром близько 3 моргів (приблизно 1,7–1,8 десятини). У разі загибелі повстанця право на наділ зберігалося за його сім'єю.

Таким чином, аграрна програма «червоних» становила певний крок у напрямі покращення становища селянства. Водночас, зберігаючи основи поміщицького землеволодіння та механізм викупу, вона фактично не усувала соціально-економічної залежності селян, яка значною мірою зберігалася й після реформи 1861 р. Унаслідок цього запропоновані заходи не відповідали глибинним соціальним запитам селянських мас, насамперед їх прагненню до землі та особистої свободи.

Паралельно з польським визвольним рухом на українських землях розвивався український національний рух, важливим проявом якого стало формування ліберально-буржуазних громад наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років у Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові та інших містах. До їх складу входили

переважно представники дворянської та різночинної інтелігенції. На початковому етапі діяльності громади виявляли певну прихильність до польського руху, що пояснювалося спільною антиімперською спрямованістю боротьби та частково змішаним національним складом цих об’єднань, до яких входили українці, поляки, литовці та інші представники регіону. Спершу їхня діяльність мала переважно культурно-науковий характер і була спрямована на вивчення природи, етнографії та історії України.

Подальший розвиток польського визвольного руху зумовив трансформацію позицій українських громад та посилення процесів національно-політичного розмежування. Українці почали виходити з польських організацій, тоді як поляки залишали українські громади. Основними причинами цього стали, по-перше, проголошення польськими політичними силами концепції відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., що передбачало включення значних українських територій до складу польської держави, і, по-друге, зростання критичного ставлення частини українських діячів до методів і цілей польського повстанського руху.

У результаті українські громади також зазнали внутрішньої диференціації. Ліберально-націоналістичне крило, очолюване В. В. Антоновичем, займало переважно негативну позицію щодо польського визвольного руху. Подібні оцінки, хоча й з іншими акцентами, згодом висловлював і М. П. Драгоманов.

Таким чином, «польське питання» залишалося одним із ключових і тривалих факторів політичної нестабільності в середині XIX ст. Попри попередню репресивну політику, у період правління Олександра II, який після Кримської війни розпочав низку реформ, спостерігалася певна лібералізація імперського курсу. Це створило умови для активізації польського національного руху, який вийшов за межі етнічних територій і поширився на українські землі, а також у великі міста імперії, зокрема Харків, Київ і Петербург. У самій Польщі з початку 1860-х років відбувалася ескалація відкритих антиурядових виступів, зокрема

маніфестацій 29 листопада 1860 р., 25–26 лютого 1861 р. та 8 квітня 1861 р. [29, с. 326–328]. У відповідь царський уряд запровадив воєнний стан у Царстві Польському (жовтень 1861 р.), тоді як польські патріотичні сили у 1862 р. створили Центральний національний комітет і розпочали підготовку до збройного повстання [69, с. 82].

У цих умовах загостреного російсько-польського протистояння, що поширювалося і на українські території, обидві сторони намагалися залучити українське населення до своєї політичної орбіти. Водночас українське суспільство опинилося в ситуації складного вибору між двома політичними проєктами, які декларували визвольні цілі, але суттєво відрізнялися за змістом і перспективами реалізації. Польський рух, не маючи достатніх ресурсів для прямої конфронтації з імперією, значною мірою спирався на пропагандистську діяльність і формування політичної програми, орієнтованої на перебудову суспільного ладу [29, с. 326]. У цьому контексті агітаційні зусилля польської аристократії та інтелігенції свідчили про усвідомлення необхідності не лише політичного, а й соціального оновлення, що передбачало орієнтацію на моделі громадянського та демократичного розвитку.

Показовими джерелами, що відображають уявлення польського визвольного руху щодо формування нових суспільних відносин, є тогочасні прокламації, які активно поширювалися, зокрема, на Правобережній Україні. В одному з документів-звернень до інтелігенції, датованому літом 1861 р., зазначалося, що селянство залишилося незадоволеним наслідками так званого «звільнення», яке фактично зберегло його залежне становище. У зв’язку з цим прогнозувалася можливість масштабних соціальних заворушень у найближчому майбутньому. Уряд, на думку авторів прокламації, не здатний адекватно інтерпретувати соціально-політичні процеси, що розвиваються, та веде імперію до повторення сценаріїв «Пугачовщини». Відтак освічені верстви суспільства мали, за логікою документа, взяти на себе політичну відповідальність і врятувати населення від

утисків: «Якщо суспільство не зробить цього, воно буде піддане терору, тому що уряд при своїй нездатності вести національні справи розумним чином, вдається до необхідності застосовувати систему утисків» [29, с. 327].

В іншій прокламації, адресованій польському суспільству, наголошувалося на необхідності соціальної гармонії та солідарності всіх станів. Передбачалося підвищення життєвого рівня селян шляхом перетворення їх на землевласників, а також через поширення освіти. Документ підкреслював важливість створення мережі шкіл, виховної роботи з різними віковими групами та формування критичного ставлення до урядової влади. Окремо акцентувалася ідея самостійного вирішення суспільних проблем без звернення до державних інституцій. Водночас проголошувалася необхідність консолідації всіх станів польського суспільства, включно з єврейським населенням, яке трактувалося як складова польської політичної нації, але іншої конфесійної належності. До цієї спільноти також зараховувалися жителі Литви та Русі, які, попри етнокультурні відмінності, розглядалися як потенційні учасники польського національного проєкту [95, с. 76].

Реакцією російської адміністрації на поширення таких документів стали адміністративно-репресивні заходи. Зокрема, Київський генерал-губернатор видав розпорядження щодо посиленого контролю за можливими контактами польських землевласників із селянством, особливо в контексті земельних відносин. Окремо заборонялася діяльність осіб польського походження та католицького духовенства у сфері організації сільських шкіл і навчання грамоті [98, с. 73].

Особливий інтерес становить також прокламація, адресована польським жінкам, у якій підкреслювалася необхідність демонстрації національної солідарності через символічну поведінку, зокрема носіння жалобного одягу як знаку пам’яті про загиблих учасників боротьби. У документі апелювалося до емоційного та морального обов’язку, а також до релігійних мотивів як чинників національної мобілізації [29, с. 328].

Узагальнюючи, зазначені прокламації репрезентують концепцію консолідації польського суспільства як єдиного національного організму. Водночас характерною їх рисою є відсутність чіткого визнання окремих етнічних спільнот, що проживали на територіях, які розглядалися як сфера польських історичних претензій. Зокрема, українське населення не виокремлюється як самостійна національно-культурна спільнота, натомість позначається узагальненими термінами «жителі Литви та Русі». Аналогічно єврейське населення інтерпретується як частина польської нації на основі конфесійної відмінності, а не етнічної автономії [76, с. 182].

Подібний підхід відображає модель націєтворення, яку в сучасній націології, зокрема в теорії Ентоні Сміта, визначають як етнічно-генеалогічну або модель «культурної мобілізації», за якої формування нації ініціюється інтелектуальними елітами та реалізується через апеляцію до спільних культурно-історичних ресурсів — мови, релігії, традицій та історичної пам’яті [80, с. 130].

Загалом селянська реформа спричинила загострення соціально-економічних і національних суперечностей, що зумовило формування різних політичних таборів у польському та українському національних рухах. Водночас стратегічною помилкою польських політичних кіл стала відмова визнати українців як окремий суб’єкт політичного самовизначення. Інкорпорація українських земель до проєктованої відновленої польської держави об’єктивно загострювала міжетнічні суперечності та посилювала спротив українського населення.

Навіть ті теоретично декларовані демократичні положення, які передбачалися програмами польських діячів, в умовах соціально-економічної реальності та історично сформованих моделей польсько-українських взаємин виявлялися значною мірою декларативними, що істотно обмежувало можливості їх практичної реалізації.

2.2. Найвищий етап розвитку повстання та його наслідки

Події кінця 1862 – початку 1863 р. у Польщі змусили керівництво повстанського руху прискорити початок збройного виступу. Усвідомлюючи, що царський уряд шляхом проведення рекрутського набору намагався вилучити з регіонів, охоплених визвольним рухом, найбільш активну революційну молодь, Центральний національний комітет ухвалив рішення розпочати повстання в ніч з 22 на 23 січня 1863 р. Одночасно було оприлюднено звернення до населення Польщі, в якому поряд із закликом до збройної боротьби проголошувалися принципи свободи та рівності всіх громадян незалежно від соціального походження, віросповідання та національної належності.

Виконуючи це рішення, повстанські загони у визначений час здійснили напади на гарнізони російської імператорської армії. Попри окремі локальні успіхи у сутичках із малочисельними підрозділами, досягти стратегічної переваги повстанцям не вдалося. Уже в перших боях виявилися суттєві організаційні та військові проблеми: недостатня чисельність, розпорошеність сил, нестача озброєння та відсутність досвідченого командного складу. Загальна кількість повстанців становила близько 20 тис. осіб, тоді як проти них діяла регулярна армія чисельністю приблизно 125 тис. добре підготовлених і озброєних військовослужбовців [23, с. 218].

Певну підтримку польському повстанському руху намагалася надати революційно-демократична організація «Земля і воля», створена восени 1861 р. У прокламації «Ллється польська кров, ллється російська кров» зверталася увага російських солдатів і офіцерів на необхідність відмови від участі у придушенні повстання та переорієнтації боротьби проти самодержавного режиму. У документі наголошувалося на взаємозв’язку визволення Польщі та демократичних перетворень у межах усієї імперії: «…зі звільненням Польщі міцно зв'язана свобода нашої страдницької батьківщини… поверніть свій меч на спільного

ворога нашого… – імператорський уряд» [23, с. 219]. Авторство прокламації пов’язують з А. Потебнею — українським офіцером, який перейшов на бік повстанців, та О. Слєпцовим, одним із діячів «Землі і волі». Документ активно поширювався на території Польщі та України.

Аналогічного змісту були й інші звернення організації, зокрема «Всьому народу російському, селянському…», «Брати-солдати», «Офіцерам усіх військ від товариства “Земля і воля”». У них розкривалися причини соціальної нерівності, засуджувалася політика самодержавства та містилися заклики до спільної боротьби народних мас проти існуючого режиму.

Учасники «Землі і волі» брали безпосередню участь у повстанні. Зокрема, А. Потебня та інші офіцери добровільно приєдналися до повстанських загонів. Потебня загинув у бою під Піщаною Скалою. Загалом у лавах повстанців перебували 273 військовослужбовці російської армії, які перейшли на їхній бік, серед яких 186 росіян, 51 українець та 16 білорусів [23, с. 219].

На території Правобережної України повстанські формування переважно складалися з представників польського населення, передусім дворянства та дрібної шляхти. Соціальний склад репресованих учасників повстання після його придушення підтверджує цю тенденцію: у Київській губернії серед 1341 осіб понад 66 % становили дворяни, близько 14 % — селяни та міщани, решта — однодворці та почесні громадяни; у Волинській губернії серед 903 осіб дворян було 569, селян і міщан — 140, однодворців — 162, представників інших станів — 32 [22, с. 271].

Повстанці здійснювали спроби залучення селянського населення до боротьби проти царизму, поширюючи так звані «Золоті грамоти», у яких пояснювалися цілі руху та очікувані наслідки його перемоги для селянства. У ряді населених пунктів зафіксовано випадки прихильного ставлення українських селян до повстанців, а подекуди — їхнього приєднання до збройних загонів. Водночас

нерівність сил залишалася визначальною: для придушення повстання царський уряд залучив значні військові ресурси, що забезпечило йому перевагу [22, с. 271].

Кульмінаційною подією повстання на Правобережній Україні став бій під Мирополем 17 травня 1863 р. (5 травня за старим стилем), у якому повстанські сили під командуванням Едмунда Ружицького протистояли регулярним частинам російської армії. Попри чисельну перевагу противника, повстанці змогли завдати йому втрат та організовано відступити в напрямку Поділля. Напередодні бою було здійснено тимчасове захоплення Мирополя та звернення до місцевого населення із закликом до участі у визвольному русі. Ця подія засвідчила здатність повстанських загонів до маневрових дій і стала однією з найпомітніших у ході повстання на українських землях [22, с. 272].

Керівники повстанського руху вимагали від центрального проводу в Конгресовому Королівстві організації введення на Правобережну Україну значних повстанських сил із території австрійської Галичини. Однак повстанський комітет у Львові не підтримав цього плану. Водночас Е. Ружицький досяг домовленостей з одним із керівників руху щодо початку повстання на Київщині та Волині на початку травня, з розрахунком на підтримку загону Ю. Висоцького. Початок виступу на Поділлі передбачалося відкласти на пізніший термін.

З метою залучення селянства на свій бік повстанці проголосили так звану «Золоту грамоту», в якій декларувалася передача у довічну та безоплатну власність селян орних земель і майна, за користування якими вони раніше виконували повинності або сплачували чинш. Реакція селянства на ці заклики була неоднозначною: у частині регіонів вони сприймалися прихильно, однак у ряді місць, зокрема на Київщині, викликали недовіру і навіть відверту ворожість. Зафіксовано випадки нападів на осіб, які зачитували повстанські відозви. Як зазначав П. Ясениця, «український люд боровся з повстанням не тому, що воно було польським, а тому, що він вважав його панським». Окремо була

оприлюднена відозва до поляків на «Русі», яка закликала до підтримки повстання в Литві та Польщі.

Планувалося розгортання виступу у Волинській губернії, насамперед у її північних районах. Для цього з Києва було направлено кілька груп під керівництвом капітана В. Рудницького. Однак у багатьох випадках повстанські загони зазнавали нападів з боку озброєного селянства, а також відбувалися сутички з поміщицькими маєтками. Порівняно сприятливішою залишалася ситуація на Волині, де частина селян демонструвала нейтральне або навіть прихильне ставлення до повстанців [68, с. 93].

У Київському військовому окрузі перебувало близько 45 тис. російських військовослужбовців, що забезпечувало значну перевагу імперських сил. Це дозволяло не лише ефективно придушувати повстання в межах округу, а й перекидати підкріплення до сусідніх територій, зокрема Люблінської та Гродненської губерній. Водночас російська адміністрація намагалася залучити українське селянство до участі в придушенні повстання, створюючи загони самооборони, відомі як «сільська варта».

Після бою під Мирополем Е. Ружицький залишив у місті піхотний загін під командуванням В. Цєхоньського, а сам із кіннотою вирушив на Поділля. Однак повстання там не набуло значного поширення. Загін Цєхоньського був розбитий під Миньковцями, після чого його залишки приєдналися до основних сил. 26 травня відбувся бій під Салихою, після якого Ружицькому вдалося прорватися через кордон до Галичини. Загалом ця кампанія тривала близько трьох тижнів і фактично ознаменувала початок занепаду повстанського руху на Правобережній Україні [69, с. 78].

Подальші спроби повстанців із території Галичини проникнути на Волинь завершилися невдачею. Згідно зі спогадами Ф. Равіти-Гавронського, Волинь розглядалася польськими повстанцями як один із ключових регіонів майбутнього виступу, що мав історичне значення в контексті відновлення польської

державності. Було сформовано три відділи чисельністю близько 2,5 тис. осіб під керівництвом Ю. Висоцького, Ю. Міневського та Ф. Городинського [69, с. 79].

Втім, бойові дії завершилися поразкою повстанців. Зокрема, сутички біля Радзивилова 2 липня 1863 р. призвели до розгрому польських загонів. Після невдач Ю. Висоцький відступив до Підкаменя, а згодом до Львова. Загалом близько 20 повстанських загонів, що діяли на території Правобережної України, були знищені або витіснені за межі регіону до Галичини. У ході бойових дій загинуло 569 осіб, 109 було поранено, кілька тисяч — роззброєно та ув'язнено; загальна кількість репресованих становила близько 4470 осіб.

Поразка повстання на Правобережній Україні сприяла подальшому придушенню визвольного руху в Польщі, Литві та Білорусі, який остаточно був ліквідований у квітні 1864 р. [69, с. 80]. За неповними даними, у повстанських загонах брали участь понад 500 представників російського, українського та білоруського населення. Водночас більшість місцевих мешканців зайняла нейтральну позицію або підтримала царську адміністрацію.

Українське селянство, яке тривалий час перебувало під впливом соціальних і національних конфліктів із польською шляхтою, не сприймало програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р., оскільки це асоціювалося з відновленням старих форм соціального та національного гноблення. Сукупність цих чинників, а також загальна соціально-культурна відсталість селянства зумовили переважно нейтральне або негативне ставлення значної частини українського та білоруського населення до повстанського руху.

Попри поразку, Січневе повстання 1863–1864 рр. мало важливе історичне значення. Воно сприяло загостренню соціально-економічних суперечностей у сільській місцевості та стало одним із чинників, що змусили царський уряд активізувати реформаторську політику і здійснити певні поступки, які частково полегшили становище селянства.

2.3. Причини поразки повстання та політика царату в польському питанні

Факт невключення українського селянства до активної підтримки Січневого повстання, а подекуди його виступи на боці царської влади традиційно інтерпретувався в радянській історіографії як підтвердження концепції «вікової братерської єдності» російського та українського народів, а також як свідчення «несвідомості» селянських мас і політичної недієздатності польського революційного руху. Водночас така інтерпретація значною мірою ігнорує складність соціально-політичних процесів на Правобережній Україні, де протягом XIX ст. відбувалося системне протистояння імперської адміністрації та польського національного руху, яке нерідко набувало форми так званої «польської інтриги» в офіційному дискурсі влади. У цій ситуації об’єктами репресивної політики ставали не лише польські діячі, а й українці, будь-які прояви національної або соціальної самобутності яких часто трактувалися як прояви польського впливу.

Польські політичні кола, розробляючи проєкти майбутнього державного устрою, передбачали надання українцям певної культурно-національної автономії, однак виключно в межах відновленої польської держави. Показовим документом у цьому контексті є так звана «Золота грамота», яка адресувалася переважно сільському українському населенню та містила заклик до участі у повстанні проти російської влади. У ній проголошувалося, що всі селяни повинні отримати у довічне та безвикупне користування землю, яку вони обробляли. Водночас поміщикам передбачалася компенсація з державного фонду, а безземельним категоріям селян обіцялося надання наділів після встановлення нової влади. Документ також декларував загальні громадянські свободи та рівність станів, включно з гарантіями свободи віросповідання і використання рідної мови в освіті, судочинстві та адміністративній сфері [77, с. 69–70]. Разом із тим ці положення мали загальний характер і не містили детального механізму їх практичної реалізації.

Більш чітко позиція польського революційного керівництва щодо українського питання простежується у заяві Центрального національного комітету, опублікованій у «Колоколі» О. Герцена. У ній підкреслювалося неприйняття поділів Речі Посполитої та проголошувалася концепція єдиної Польщі, що охоплює також Литву та Україну. При цьому декларувалася можливість для цих народів «залишатися в союзі з Польщею або влаштуватися за власною волею», однак така можливість розглядалася як похідна від відновлення польської державності [56, с. 29]. Фактично йшлося про пріоритет відбудови Польщі в її історичних кордонах, тоді як питання самовизначення інших народів залишалося декларативним і відкладеним у часі.

Подібний підхід відображений і в декреті «Національного уряду» від 22 січня 1863 р., де Польща, Литва й Україна фігурують передусім як територіальні означення, тоді як населення цих земель розглядається як єдиний «народ Польщі, Литви й України». У документі наголошувалося не на принципі окремих національних прав, а на «рівності та свободі всіх громадян без різниці віри, походження і стану» [56, с. 27–28]. Таким чином, концепція політичної єдності домінувала над принципом національного самовизначення.

У вирішальний період 1863 р. польське керівництво послідовно відстоювало ідею відновлення держави в межах історичних територій, включаючи українські та литовські землі. Обіцянки щодо розвитку місцевих мов і культур мали загальний і неконкретизований характер, що суттєво знижувало їх політичну переконливість. У практичному вимірі це означало перевагу унітарної державної моделі над принципами рівноправного національного співіснування.

Додаткову ілюстрацію ідеологічних установок польського руху кінця 1850-х років дають матеріали еміграційної преси, де простежується уявлення про Україну як про історично пов’язану з Польщею територію, яка має залишатися її провінцією, а будь-які спроби української політичної суб’єктності розглядалися як ворожі дії [56, с. 19]. В окремих публікаціях також обґрунтовувалася концепція

«цивілізаційної місії» Польщі в Україні, відповідно до якої полонізація трактувалася як форма культурного прогресу, а українська ідентичність – як така, що підлягає асиміляції або запереченню [56, с. 21].

Відверто шовіністичні погляди були характерними для значної частини польської еліти – аристократії та інтелігенції, які вважали себе носіями місії формування польської нації. Водночас польські землевласники, що проживали поруч з українським населенням і безпосередньо експлуатували його, також не демонстрували толерантного ставлення до українців.

Особливості шляхетської культури та поведінкові моделі польської земельної шляхти XIX ст. яскраво описав Володимир Антонович. У своїх спогадах він зазначав, що середовище польських панів не вирізнялося високим рівнем інтелігентності; навпаки, кожен прагнув самоствердитися та «виступав з великим апломбом». Будь-які висловлювання поміщиків подавалися в категоричному тоні як беззаперечна істина. На думку Антоновича, така манера поведінки формувалася під впливом становища поміщика в селі, де він виступав абсолютним авторитетом для селян і службовців.

У взаєминах із представниками так званих «ліберальних професій», тобто інтелігенцією, землевласники поводилися зверхньо та пихато. Вони уникали рівноправного спілкування, а в разі необхідності розмовляли неохоче, підкреслюючи власну соціальну вищість. Таким чином, шляхта фактично функціонувала як замкнена каста [56, с. 24]. Однією з невід'ємних рис шляхетського побуту було прагнення вирізнятися серед інших, демонструвати власну винятковість та соціальний престиж [56, с. 25].

Характеризуючи внутрішню структуру шляхетського середовища, В. Антонович зазначав, що хоча теоретично проголошувався принцип рівності всіх шляхтичів, на практиці він не діяв. Шляхетське суспільство поділялося на численні верстви, кожна з яких ставилася до нижчої із погордою та зверхністю. Найвищий щабель цієї ієрархії займали магнати, однак Антонович утримувався

від їх детальної характеристики, оскільки вони переважно проживали у Варшаві чи Петербурзі й мали обмежений вплив на повсякденне життя місцевої шляхти [4, с. 37].

Основу шляхетського стану становили пани «середньої руки», які володіли двома або трьома селами та брали участь у дворянських виборах. Саме вони формували ядро шляхетського середовища. Нижче в соціальній ієрархії перебували дрібні землевласники, що не мали «повного цензу», тобто володіли незначними земельними наділами та менш ніж сотнею селянських душ. Заможніші шляхтичі ставилися до них із презирством, називаючи їх szuja («наволоч»). Ще нижче перебували представники ліберальних професій – лікарі, адвокати, землеміри, аптекарі, яких у товаристві дідичів практично не сприймали як рівних. Їхніми послугами користувалися лише за потреби, уникаючи особистих контактів. Найнижчу сходинку займала служила шляхта, яка працювала в маєтках дідичів на адміністративних або господарських посадах. До неї ставилися безцеремонно: зверталися на «ти», не дозволяли сідати у присутності поміщика, допускали образи та лайку [4, с. 42].

На переконання самих представників шляхти, цей стан був «волею Бога і природи» покликаний панувати над краєм і людьми. Інші соціальні групи вважалися від природи неспроможними зрівнятися зі шляхтичами. Такі кастові уявлення формувалися в повсякденному житті та передавалися через виховання. Наприклад, дітям забороняли спілкуватися зі слугами чи селянськими дітьми, а певні форми поведінки засуджувалися не через їхню моральну неприйнятність, а через асоціацію з «хлопами» або «жидами» [4, с. 43].

У контексті таких соціальних установок цілком закономірним виглядає застереження В. Антоновича щодо демократичних ідей у польському середовищі. На його думку, будь-які демократичні погляди викликали не лише критику, а й сприймалися як ознака божевілля або провокації [4, с. 44].

Водночас серед польського суспільства існував виразний патріотичний дискурс, що ґрунтувався на ідеалізації всього польського та критиці «чужого». Значна частина поляків була переконана у цивілізаційній місії Польщі та пояснювала втрату державності небажанням відмовитися від цієї місії. Польща постала у свідомості шляхти як «свята мучениця», а причини її нещасть пояснювалися зовнішньою зрадою. За таких умов заклики до польсько-українського братерства, зокрема до зближення шляхти із селянством, які лунали у прокламаціях того часу, залишалися радше декларативними, оскільки реальних механізмів їх реалізації не існувало.

Безперечно, російська влада також не покращила становища українського селянства. Навпаки, у період Речі Посполитої, яка залишалася відносно слабкою державою, поміщик був змушений самостійно врегульовувати відносини із селянами. Постійна загроза селянських втеч і гайдамацьких виступів змушувала його йти на певні поступки. Після входження Правобережжя до складу Російської імперії шляхта отримала підтримку державної адміністрації та військової сили. Унаслідок цього свавілля поміщиків значно посилилося: хоча вони формально не мали права карати селян смертю, однак могли віддати їх у рекрути на 25 років, заслати до Сибіру або піддавати тілесним покаранням. Прибутки маєтків за російського панування суттєво зросли. Водночас у свідомості селян головним експлуататором залишався польський поміщик, тоді як роль Російської імперії у створенні відповідної системи залежності здебільшого не усвідомлювалася.

Закономірно, що під час польського повстання активну участь у ньому взяли передусім представники інтелігенції та найбідніші верстви шляхти. Натомість українське селянство підтримало заклик російської адміністрації щодо створення загонів самооборони для боротьби із «заколотниками». Такі формування, відомі як селянська варта, були організовані в усіх регіонах Правобережної України [10, с. 46].

Відповідно до наказу Київського генерал-губернатора, з числа офіцерів Київського військового округу призначалися начальники загонів сільської варти. До їхніх обов'язків належало ведення точного обліку чисельності варти, особистий контроль її діяльності на місцях, а також постійне інформування про будь-які зміни у складі підрозділів. Самі вартові обирали з-поміж себе так званих десяцьких і соцьких, однак офіцер був зобов'язаний перевіряти їхню придатність до керівництва та благонадійність. У разі виникнення сумнівів він мав право вимагати проведення повторних виборів. Начальники-офіцери повинні були постійно перебувати у повітових містах, де дислокувалися підпорядковані їм загони, а у випадку воєнних дій – безпосередньо керувати ними.

Варто підкреслити, що створення селянської варти не було ініціативою самого селянства. Оскільки польське повстання мало характер партизанської боротьби, а невеликі загони повстанців діяли на значних територіях Правобережної України, регулярні війська не могли ефективно протидіяти їм. У зв'язку з цим російська адміністрація вдалася до своєрідної «всенародної мобілізації». Для організації варти були розроблені спеціальні правила. Згідно з § 1 інструкції, у кожному селі чи містечку до складу варти мала входити третина дорослого населення. При цьому уточнювалося, що підрахунок здійснювався не за кількістю ревізьких душ, а за числом працездатних дорослих мешканців. Для прикладу зазначалося, що якщо населення села становило 1000 осіб, але працездатних дорослих було лише 600, то чисельність варти мала складати 200 осіб [6, с. 251].

Загони селянської варти брали участь у нападах на повстанські групи, які діяли на території Київської та Волинської губерній, зокрема на загони під командуванням капітана Рудницького, а також здійснювали напади на маєтки польських шляхтичів [6, с. 252].

Після поразки Січневого повстання 1863 р. розпочалися масштабні слідства, репресії та обмеження польського великого й середнього землеволодіння, яке становило основу польського впливу в регіонах.

Царський указ від 5 березня 1863 р. встановлював нові правила накладання секвестру на маєтки осіб, причетних до польського повстання. Відповідно до цих положень, конфісковане майно для забезпечення його збереження передавалося в містах під управління міських органів влади, а в повітах – палат державного майна. Власники та члени їхніх родин усувалися від управління цими маєтками.

На виконання зазначеного указу 25 квітня 1863 р. міністерство державного майна видало спеціальний циркуляр про накладення секвестру на володіння осіб, причетних до заворушень. Генерал-губернатори отримували право одноосібно вирішувати питання, пов’язані із секвестром земель та майна. Уже 10 серпня 1863 р. волинський генерал-губернатор направив Луцькому повітовому суду розпорядження про підтвердження секвестру маєтків волинських шляхтичів І. Блажовського, О. Вележинського та Ф. Скуржинського, які брали участь у повстанні [42, с. 128].

Подібна політика продовжувалася і в наступні роки. Зокрема, 10 грудня 1865 р. було видано указ, який забороняв особам польської національності купувати нові земельні володіння. Цей нормативний акт до 1 травня 1905 р. залишався основним інструментом стримування розширення польського землеволодіння на Правобережжі.

Основна мета зазначеного указу полягала у здійсненні фінансового тиску на польське шляхетське землеволодіння. У січні 1864 р. спеціальним рішенням було запроваджено додатковий податок для польських землевласників у розмірі 10 % від річного прибутку. Офіційно цей збір мотивувався необхідністю покриття витрат на утримання полонених поляків, їх депортацію, фінансування діяльності військово-судових комісій, а також збільшення кількості православних церков.

Установлений таким чином «податок на національність» у розмірі до 5 % річних зберігався до кінця XIX ст.

Київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Безак 25 серпня 1866 р. повідомив міністра фінансів про обсяги надходжень від 10-відсоткового збору по губерніях. Найвищі показники були зафіксовані у Волинській губернії — 418 757 крб. 24 коп., тоді як у Київській губернії сума становила 412 640 крб. 12 коп., а у Подільській – 371 257 крб. 18 коп. [8, с. 91].

Водночас дискримінаційні заходи, спрямовані проти польської шляхти, нерідко не поширювалися на представників великої земельної аристократії, які користувалися підтримкою царського двору [8, с. 210].

Поряд із конфіскацією земель та майна щодо учасників повстання застосовувалися арешти, судові переслідування та депортації. Згідно з переліками поляків, висланих до Сибіру, на Далекий Схід та у внутрішні губернії Російської імперії, із Київської губернії було депортовано 28 осіб, із Волинської – 80 осіб, а з Подільської – 86 осіб. Конфісковані маєтки підлягали продажу, причому щодо кожного потенційного покупця заводилася окрема справа, де зазначалися його належність до дворянства та православного віросповідання. Саме ці критерії надавали право брати участь у публічних торгах із продажу польських маєтків. Формулювання прохань претендентів були майже ідентичними: «Маючи щастя за своєю вірою і походженням належати до російської нації, хотів би взяти участь в аукціоні…». Таким чином реалізовувався закон, який фактично забороняв полякам купувати землю в Україні, тоді як продавати її дозволялося лише росіянам [8, с. 284].

Чимало маєтків поміщиків, причетних до повстання, продавалися за заниженими цінами або передавалися у власність російським високопосадовцям та представникам земельної аристократії. Так, київський генерал-губернатор О. Безак придбав 3 тис. дес. землі поблизу Бердичева, який належав учаснику повстання

Юстину Абрамовичу, а графиня Блудова отримала маєток Бриків Острозького повіту, конфіскований у засланця Данієля Менжинського [66, с. 242].

5 березня 1864 р. було ухвалено закон про пільгове придбання казенних земель і приватних маєтків у Південно-Західному краї особами російського походження. Відповідно до цього нормативного акту уряд реалізовував державні землі російським поміщикам, переважно чиновникам Південно-Західного краю, на пільгових умовах і за зниженими цінами. Станом на 1880 р. їм було продано 143,8 тис. дес. землі. Крім того, до рук переважно російських землевласників перейшла частина конфіскованих і секвестрованих маєтків польських поміщиків, причетних до повстання 1863 р. [84, с. 161].

Упродовж 1863–1873 рр. в Україні було конфісковано та фактично розпродано 144 маєтки загальною площею близько 150 тис. дес. Лише царський указ від 11 травня 1873 р. запровадив своєрідний «мораторій» на подальший розпродаж маєтків, що належали особам польської національності [73, с. 57].

Окрім економічного тиску та репресивних заходів, самодержавство здійснювало системний наступ на адміністративні, політичні, релігійні та культурні позиції польського населення. Російська влада прагнула максимально витіснити поляків із регіону та посилити присутність російського елементу. Царський указ від 27 травня 1864 р. забороняв полякам, а також особам, одруженим із польками, обіймати адміністративні посади в західних губерніях, включаючи Правобережну Україну. Цей указ залишався чинним до 1917 р. [55, с. 32].

Поряд зі скороченням польського землеволодіння одним із першочергових завдань російської влади стало витіснення польської мови з суспільного простору України. Мовному питанню царська адміністрація надавала не меншого значення, ніж земельній проблемі [15, с. 68].

Русифікаторську політику світської влади активно підтримувала православна церква. Зокрема, у 1867 р. архієпископ Агафангел (Соловйов) наказав

священикам м. Дубна заборонити своїм родичам користуватися польською мовою, аргументуючи це тим, що «непристойно вживати польську мову в чисто російському краї» [27, с. 57].

Під заборону потрапили польськомовні періодичні видання. Показовим є той факт, що у 1868 р. в Російській імперії виходило 318 періодичних видань, із яких 264 друкувалися російською мовою, 29 – німецькою, 6 – французькою, тоді як польською мовою не виходило жодного [54, с. 64].

Царська влада прагнула також обмежити діяльність римо-католицької церкви, яка залишалася одним із головних осередків духовного життя польського населення. У другій половині XIX ст. було ліквідовано значну кількість римо-католицьких монастирів. Зокрема, у 1866 р. припинив діяльність чоловічий монастир францисканців у Межиріччі Острозького повіту, у 1887 р. – монастир капуцинів у Старокостянтинові, а у 1891 р. – монастир ченців-реформаторів у Великих Дедеркалах Кременецького повіту. Після 1869 р. був ліквідований монастир тринітаріїв у Луцьку. Також припинили існування жіночі монастирі у Луцьку: у 1863 р. – сестер-шариток (сестер милосердя), а в 1878 р. – сестер-бригідок. У 1884 р. було закрито монастир кармеліток у Дубні, приміщення якого згодом передали Хрестовоздвиженській православній церкві [53, с. 45-48]. На початку XX ст. на Волині залишався лише один католицький Бернардинський монастир у м. Заславі [52, с. 87].

Попри надані пільги, російські поміщики не виявляли значної зацікавленості у веденні господарства на Правобережжі. Значно частіше вони здавали свої маєтки в оренду посередникам-євреям. Французький історик Даніель Бовуа зазначав, що російському дворянству, яке зорієнтоване на державну службу та міський спосіб життя, було складно адаптуватися до традиції шляхетського фермерського господарювання. За його словами, ідеалом російського дворянина залишалося місто, тоді як село сприймалося переважно як джерело прибутку, а не як середовище постійного проживання чи господарської діяльності [8, с. 36].

Отже, після придушення Польського повстання 1863 р. провідним напрямом урядової політики на Правобережжі стало цілеспрямоване витіснення поляків з економічного, політичного та культурного життя регіону. Польсько-католицький елемент поступово замінювався російськими поміщиками-дворянами та чиновниками, що сприяло утвердженню російського землеволодіння в краї. Як зазначає у своєму дисертаційному дослідженні П. Олешко, «російська колонізаторська політика царського уряду щодо Правобережної України зумовила внутрішню експансію на цю територію, яка не припинялася аж до краху Російської імперії» [67, с. 95].

Таким чином, імперська влада ефективно використала українсько-польські суперечності, цілеспрямовано поглиблюючи їх і зберігаючи за собою можливість контролю над обома народами як підданими імперії. Після придушення повстання уряд розгорнув масштабну антипольську кампанію, поєднану з більш лояльною політикою щодо українського селянства. Заходи імперської адміністрації у другій половині XIX ст. були спрямовані на підтримку російських покупців маєтків через систему пільг, кредитів і державного сприяння. Росіяни отримували переваги при купівлі державних і приватних земельних володінь, а також доступ до кредитних ресурсів і державних земель за умови служби в краї або постійного проживання в ньому. Водночас політика царизму щодо польського населення залишалася послідовно репресивною та дискримінаційною, спрямованою на послаблення польської культури й витіснення польського елементу з усіх сфер суспільного життя.

Висновки до розділу 2

Січневе повстання 1863–1864 рр. стало кульмінацією тривалого розвитку польського національно-визвольного руху, який активізувався в умовах загальної політичної кризи Російської імперії та посилення соціальних суперечностей після селянської реформи 1861 р. Рух вирізнявся складною внутрішньою структурою, що проявлялася у протистоянні поміркованого («білі») та радикального («червоні») напрямів, кожен із яких пропонував власне бачення шляхів відновлення польської державності та соціальних перетворень.

Аналіз програмних документів і прокламацій засвідчує, що польський визвольний рух прагнув до формування модерної політичної нації, однак при цьому недостатньо чітко визнавав окремішність українського, литовського та білоруського населення, розглядаючи ці землі переважно в контексті історичних претензій на відновлення Речі Посполитої. Це обумовлювало суперечливість національної політики повстанців і створювало додаткові перешкоди для здобуття підтримки місцевого населення.

Хід повстання засвідчив його організаційну та військову слабкість, зокрема недостатню координацію дій, обмеженість ресурсів і чисельну перевагу царських військ. Попри окремі локальні успіхи та прояви солідарності з боку частини українських і білоруських учасників, повстання не набуло масового характеру та поступово зазнало поразки.

Поразка Січневого повстання сприяла подальшому посиленню репресивної політики російського самодержавства та остаточному придушенню визвольного руху в регіоні. Водночас воно мало значні історичні наслідки, оскільки вплинуло на загострення соціальних відносин, активізацію національних рухів та пришвидшення певних адміністративних реформ імперської влади.

РОЗДІЛ 3. Вивчення подій Польського повстання 1863–1864 рр. у закладах загальної середньої освіти

3.1. Методичні аспекти вивчення теми у шкільному курсі історії України

Тема Польського (Січневого) повстання 1863–1864 рр. включена до навчальної програми курсу «Історія України» для 9 класу. Зазвичай вона розглядається в межах проблеми, присвяченої суспільно-політичним процесам в Україні другої половини XIX ст. Зокрема, у підручнику О. Гісема та О. Мартинюка (видавництво «Ранок») ця проблематика висвітлюється в § 15 «Культурно-освітній та суспільно-політичний рух у 60–90-х рр. XIX ст.» [16, с. 120–123]. У підручнику О. Пометун та Н. Гупан (видавництво «Оріон») у § 21 «Відродження українського національного руху наприкінці 50-х — на початку 60-х років» виокремлено спеціальний підпункт «Польське повстання 1863–1864-х рр. та його наслідки для України» [70, с. 166–167]. Аналогічно у підручнику В. Власова (видавництво «Літера ЛТД») тема представлена в § 20 у підпункті «Польське повстання 1863–1864 рр.» [14, с. 158–159].

Аналіз сучасних підручників з історії України для 9 класу [14; 16; 70; 74; 81; 82; 86; 87; 91; 101] засвідчує, що Польське січневе повстання 1863–1864 рр. розглядається передусім крізь призму його впливу на українські землі та розвиток українського національного руху. Події повстання характеризуються як національно-визвольна боротьба польського народу проти Російської імперії, що мала значний резонанс на Правобережній Україні. Особлива увага акцентується на причинах поразки повстання, ставленні українського населення до нього, а також наслідках для польського й українського суспільств.

У підручниках наголошується на прагненні польського визвольного руху відновити державність у кордонах 1772 р., до складу яких входили й українські землі Правобережжя – Волинь, Київщина та Поділля. Також висвітлюється внутрішня політична диференціація польського руху, представлена

угрупованнями «червоних» і «білих». Повстання трактується не лише як польський національний виступ, а і як подія, що охопила значну частину території Правобережної України. Зазначається, що загони польської шляхти чинили збройний опір російським військам до травня 1863 р.

Водночас у більшості підручників підкреслюється, що українське селянство Правобережжя переважно не підтримало повстанський рух, а подекуди ставилося до нього вороже. Таку позицію автори пояснюють тим, що польські керівники повстання недостатньо враховували соціальні інтереси українського селянства, насамперед земельне питання, а також ігнорували українські національні прагнення.

Події 1863–1864 рр. інтерпретуються як складний і трагічний досвід взаємин двох народів: польська шляхта прагнула відновлення незалежної держави, тоді як українське населення Правобережжя опинилося між польським визвольним рухом і політикою російського самодержавства. У підручниках наголошується, що повстання стало одним із чинників посилення русифікаційної політики Російської імперії. Зокрема, український національний рух почав трактуватися владою як складова «польської інтриги», що спричинило посилення цензурних обмежень і негативно позначилося на діяльності громадівців.

Серед ключових аспектів, які висвітлюються у шкільних підручниках, виокремлюються дві основні позиції щодо ставлення українських діячів до повстання. По-перше, представники хлопоманського руху та В. Антонович відмовилися підтримати повстання, оскільки розглядали його як ініціативу польської шляхти, що не передбачала реального соціального й національного визволення українського селянства. По-друге, окремі представники українського руху, зокрема А. Потебня та члени організації «Земля і воля», підтримували польських повстанців і виступали за спільну боротьбу проти самодержавства під гаслом «За нашу і вашу свободу».

Загалом у сучасних шкільних підручниках Польське повстання 1863–1864 рр. оцінюється як героїчна, але приречена спроба національно-визвольної боротьби. Однією з головних причин відсутності широкої підтримки з боку українського населення автори називають небажання польської шляхти розв'язати аграрне питання та визнати право українців на власний національний розвиток і державність.

Отже, чинні підручники з історії України для 9 класу демонструють спільність у висвітленні основних подій Польського повстання 1863–1864 рр., однак різняться акцентами щодо оцінки взаємодії польського та українського національних рухів.

Порівняльний аналіз трактувань подій Польського повстання 1863–1864 рр. у підручниках з історії України (видання 2022 р.) засвідчує наявність спільної концептуальної основи, водночас кожен авторський колектив акцентує увагу на окремих аспектах українсько-польських взаємин та наслідках повстання для українських земель. Трактування подій Польського (Січневого) повстання 1863–1864 рр. характеризується спільною концептуальною основою, проте відрізняється авторськими акцентами щодо оцінки причин, цілей та наслідків повстання для українських земель і національного руху.

У підручнику О. Гісема та О. Мартинюка повстання розглядається насамперед у контексті соціально-політичної реакції російського уряду на події на Правобережжі. Автори підкреслюють, що активізація польського визвольного руху змусила царську адміністрацію вдатися до певних поступок українському селянству, зокрема до збільшення земельних наділів. Водночас значна увага приділяється наслідкам повстання для українського культурного та національного руху. Зокрема, поразка повстання трактується як один із чинників посилення репресивної політики Російської імперії, результатом чого стало видання Валуєвського циркуляра, спрямованого проти розвитку української мови та культури під приводом боротьби з «малоросійським сепаратизмом» [16, с. 129].

Підручник В. Власова та співавторів акцентує увагу на політичній меті повстання – відновленні Речі Посполитої в межах 1772 р. Автори наголошують на ідеї єдності «Польщі, Литви й Русі», що відображалася у програмних документах повстанців. Водночас значне місце відведено аналізу ставлення українського селянства до повстанського руху. Розглядаються звернення польських повстанців до українських селян із обіцянками земельних реформ, однак підкреслюється, що більшість селян не підтримала повстання через недовіру до польської шляхти та сприйняття повстання як «панської справи». Таким чином, автори приділяють особливу увагу соціальному аспекту українсько-польських взаємин у період повстання [14, с. 158].

Підручник О. Пометун трактує Польське повстання як національно-визвольний рух, що поєднував боротьбу за державну незалежність із прагненням до соціальних перетворень, зокрема ліквідації кріпацтва та станових привілеїв. На відміну від інших авторів, вони акцентують увагу на міжнародному та ідейному контексті подій. Зокрема, підкреслюється вплив європейських демократичних рухів середини XIX ст., а також співпраця польських діячів із російськими революційними організаціями. Такий підхід дозволяє розглядати повстання як складову ширших європейських суспільно-політичних процесів доби [70, с. 93].

У підручнику І. Щупака та співавторів основний акцент зроблено на проблемі взаємин польського та українського національних рухів. Автори наголошують, що події 1863–1864 рр. стали етапом остаточного політичного розмежування між ними, оскільки польські політичні кола не визнавали українців окремою політичною нацією. Водночас аналізується символіка повстання, зокрема герб, який об’єднував польського Орла, литовську Погоню та Архангела Михаїла як символ Русі. Проте автори підкреслюють декларативний характер гасла «За нашу і вашу свободу», оскільки реальна політична програма повстанців не передбачала задоволення українських національних прагнень [101, с. 149].

Важливим методичним аспектом викладання теми Польського (Січневого) повстання 1863–1864 рр. у сучасному шкільному курсі історії України є проведення історичних паралелей із подіями сучасної російсько-української війни. У новітньому суспільно-політичному дискурсі Січневе повстання дедалі частіше розглядається не лише як історична подія XIX ст., а і як один із символічних фундаментів сучасної геополітики Центрально-Східної Європи. Гасло «За нашу і вашу свободу» набуває нового змісту як історичний міст між визвольними рухами минулого та сучасною боротьбою народів регіону проти російського імперіалізму.

У цьому контексті актуалізується ідея спільності історичної долі України, Польщі та Литви – держав, які сьогодні виступають союзниками у протидії російській агресії. Підтримка України з боку Польщі після 2022 р. нерідко інтерпретується як практичне втілення історичної концепції взаємозалежності свободи народів регіону, відповідно до якої без незалежної України неможливе забезпечення безпеки та свободи Польщі й інших держав Східної Європи.

У методичному аспекті важливим є також порівняння характеру Січневого повстання із сучасними формами асиметричної війни. Повстанці 1863 р., не маючи регулярної армії, використовували мобільні загони, знання місцевості та підтримку окремих верств населення. Подібні риси простежувалися й у перші місяці російсько-української війни 2022 р., коли значну роль відігравали добровольчі формування, територіальна оборона та малі тактичні групи.

Окреме місце у сучасному переосмисленні подій 1863–1864 рр. посідає постать Кастуся Калиновського – одного з керівників повстання на території Литви та Білорусі. Для сучасних білоруських добровольчих формувань, зокрема полку імені Кастуся Калиновського, його діяльність стала символом боротьби за демократичну та незалежну Білорусь, вільну від російського політичного впливу. Таким чином, повстання 1863 р. нині розглядається як важливий елемент формування альтернативної білоруської національної ідентичності.

Актуалізація історичної пам’яті про Січневе повстання простежується і в міжнародному політичному дискурсі. Під час відзначення річниці повстання у 2026 р. президенти України, Польщі та Литви провели зустріч у Вільнюсі, а Президент України В. Зеленський у своїх виступах наголосив на спільності історичної боротьби народів регіону. У сучасних умовах це сприяє перетворенню історичної пам’яті на інструмент «м’якої сили», що зміцнює співпрацю держав «Люблінського трикутника» [72].

Отже, у сучасному методичному трактуванні Січневе повстання 1863–1864 рр. дедалі частіше інтерпретується не лише як приклад трагічної поразки національно-визвольного руху, а як символ регіональної солідарності, спільної боротьби проти імперської політики та історичної єдності народів Центрально-Східної Європи.

Висновки до розділу 3

У результаті аналізу особливостей вивчення Польського (Січневого) повстання 1863–1864 рр. у закладах загальної середньої освіти встановлено, що дана тема посідає важливе місце у шкільному курсі історії України 9 класу та інтегрується у вивчення суспільно-політичних процесів другої половини XIX ст. Її зміст у підручниках різних авторів подається в межах спільної загальноісторичної концепції, однак із відмінними інтерпретаційними акцентами.

Аналіз навчальної літератури засвідчив, що повстання 1863–1864 рр. у більшості підручників розглядається як національно-визвольний рух польського народу проти Російської імперії, який мав значний вплив на українські землі Правобережжя. При цьому провідна увага приділяється причинам поразки повстання, його соціальній базі та ставленню українського селянства, яке загалом не підтримало польський рух через соціальні суперечності та ігнорування українського національного питання.

Встановлено, що в сучасних шкільних підручниках простежуються різні підходи до інтерпретації наслідків повстання для українських територій. Частина авторів акцентує на посиленні репресивної політики Російської імперії, зокрема обмеженнях українського культурного розвитку, інші – на соціальних наслідках для селянства Правобережної України, а також на трансформації польсько-українських відносин.

Порівняльний аналіз авторських підходів показав, що О. Гісем і О. Мартинюк більше уваги приділяють соціально-економічним наслідкам та імперській політиці; В. Власов та співавтори – політичним цілям польського руху та ставленню українського селянства; О. Пометун і О. Дудар – загальноєвропейському контексту та ідеологічним впливам доби; І. Щупак та колеги – проблемі національної ідентичності та розмежуванню польського й українського рухів.

Методичний підхід у викладанні теми передбачає формування в учнів уміння критично осмислювати історичні події, порівнювати різні історичні інтерпретації та розуміти багатофакторність історичних процесів. Важливим є також використання міжпредметних і міжісторичних паралелей, що сприяє глибшому усвідомленню ролі повстання в історії Східної Європи.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографії свідчить, що основна увага у вивченні Польського повстання 1863 р. та національної політики російської влади зосереджувалася на дослідженні кризи феодально-кріпосницької системи, боротьбі селянських мас проти поміщиків, розвитку поміщицьких господарств. В цілому дорадянські (як польські, так і російські) та радянські дослідники висвітлювали матеріал нарізно. Російські дорадянські дослідники вбачали в повсталих бунт невдячних поляків, радянські дослідники розглядали події Польського повстання як боротьбу трудящих мас проти соціального і національного гноблення, польські історики розглядали повстання як прагнення народу до незалежності і свободи. У сучасній українській історіографії увага приділяється різним складовим повстання 1863 р., при цьому акцент робиться на впливі повстання на долю українських земель.

Разом з тим, причиною повстання стало прагнення передової частини польського суспільства здобути національну незалежність і відновити державність. Піднесенню польського національного руху сприяли зростання демократичних сил у європейських країнах, утворення та діяльність таємних радикально-демократичних організацій. На кінець 1861 року у національному русі склалися два головні політичні табори, які отримали назву партій «білих» і «червоних». «Білі» представляли помірковані шляхетські і буржуазні кола, виступали за ведення тактики «пасивної опозиції», яка б дозволила здобути політичну автономію Королівства і приєднати, згідно з кордонами 1772 р., литовські, білоруські та українські землі. «Червоні» включали різнорідні соціально-політичні елементи (переважно шляхту, міщанство, інтелігенцію, частково селянство), яких об'єднувало прагнення здобути збройним шляхом повну незалежність Польщі і відновити державу у кордонах 1772 р. У червні 1862 «червоні» утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), який передбачав,

що повстання в Польщі дасть поштовх для загальноросійської революції. Початок повстання призначили на весну 1863 року.

Намагаючись послабити організації «червоних», імперський уряд оголосив позачерговий рекрутський набір за заздалегідь підготовленими списками, в яких було чимало змовників, що послужило приводом до повстання. На заклик ЦНК, розпочався передчасний, стихійний виступ, загони повстанців напали на царські гарнізони. ЦНК видав Маніфест до польського народу і декрети про скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі. У лютому 1863 р. ЦНК звернувся до українських селян із закликом приєднатися до повстання. Однак селяни не підтримали виступ. До вересня 1864 р. повстання було придушено. Російський уряд жорстоко розправився з учасниками повстання: сотні поляків було страчено, тисячі вислано до Сибіру або віддано до армії, а їх майно конфісковано. Російський уряд скасував залишки автономії Королівства Польського.

Говорячи про причини поразки повстання слід сказати, що основною причиною була обмеженість і неузгодженість дій повстанців, не підтримка, а часто навіть вороже ставлення до повстання українського селянства. Центральний Комітет найперше бачив своїм завданням відбудувати Польщу в «історичних границях» включно із українськими та литовськими землями. Саме тому українське селянство відгукнулося на заклик влади про створення самооборони з метою опору повстанцям. Такі загони самооборони, під назвою селянської варти, були створені на Правобережжі. Російська влада вміло скористалася українсько-польською неприязню та ворожнечею, всіляко поглиблюючи її, а тим самим успішно залишала за собою імперське право управляти ними як підданими імперії.

Після повстання 1863 р. лейтмотивом урядової політики щодо правобережних губерній стало цілеспрямоване витіснення поляків з економічного і політичного життя краю. На зміну польсько-католицькому елементу прийшли російські поміщики-дворяни та державні службовці, що започаткували вкорінення

тут російського землеволодіння. Законодавча діяльність царського уряду була спрямована на обмеження прав поляків. Вона ретельно реалізовувалась місцевою адміністрацією трьох Правобережних губерній.

Політика царату щодо польського населення незмінно залишалася жорстокою і дискримінаційною, була спрямована на знищення польської культури, витіснення польського елементу з усіх сфер суспільного життя. Це виявилось у забороні для польського населення відкривати національні школи, сповідувати римо-католицьку віру, послуговуватися польською літературою та періодикою тощо. Після придушення польського повстання уряд розгорнув активну антипольську кампанію, яка передбачала більш лояльне ставлення до українського селянства.

На основі проведеного аналізу 10 підручників з історії України для 9 класу, з'ясовано, що висвітлення проблеми Польського повстання 1863–1864 рр. базується на подачі його як національно-визвольного руху поляків проти Російської імперії, що мав значний вплив на українські землі Правобережжя. Повстання спровокувало посилення русифікації, призвело до посилення цензури, що в свою чергу негативно вплинуло на громадівський рух.

Таким чином, Січневе повстання, ставши найбільш масовим і демократичним з усіх польських національно-визвольних повстань XIX ст., сприяло зростанню національної свідомості широких верств суспільства і сьогодні сприймається не просто як історична подія, а як фундамент сучасної геополітики Східної Європи. Гасло «За вашу і нашу свободу», вироблене в ході повстання, зв'язало епохи. Як і 160 років тому, сьогодні Україна, Польща та Литва об'єднані проти спільного ворога – російського імперіалізму. Допомога Польщі Україні після 2022 року є прямим втіленням ідеї, що без вільної України не може бути вільної Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 гг. АЮЗР. 1870. Т.II. С. 43–72.
2. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. 351 с.
3. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
4. Антонович В. Б. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. АЮЗР. Ч. 4. Т. 1. Кіев: Типография Федорова, 1867. 62 с.
5. Барабой А. З. Правобережная Украина в 1848 г. / Исторические записки. Институт истории АН СССР. 1950. № 34. С. 107-113.
6. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
7. Білоусов Ю. В. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія. Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
8. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914). Пер. з франц. З. Борисюк. Київ: Критика, 1998. 336 с.
9. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793-1830 рр. Пер. з франц. З. Борисюк. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
10. Бовуа Д. Російсько-польська війна за освіту в Україні (1863-1914 рр.) // Пам'ять століть. 2001. № 5. С. 42-70.
11. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793-1914 рр. Пер. з франц. З. Борисюк. Запоріжжя: КЛІО/РВВ. Вид. 2, 2023. 872 с.
12. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). Пер. з франц. З. Борисюк. Київ: Інтел, 1996. 416 с.

13. Борисевич С. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793-1861 рр.: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02. Дніпропетровськ, 1992. 182 с.
14. Власов В. С. Історія України : підруч. для 9 класу закл. заг. серед. освіти / В.С. Власов, О.Є. Панарін, Ю.А. Топольницька. Київ : Літера ЛТД, 2022. 258 с.
15. Военно-статистический сборник. Вып. IV. Россия. Составлен офицерами Генеральн. штаба под общ. ред. Н. Н. Обручева. СПб., 1871. 922 с.
16. Гісем О. В. Історія України : підруч. для 9 класу закл. заг. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. 2-ге вид., переробл. Харків : Ранок, 2022. 224 с.
17. Григораш И. В. Адам Ежи Чорторыский. // Новая и Новейшая история. 2002. № 3. С. 205-218.
18. Грицак Я. Й. Нариси з історії України: формування української модерної нації. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
19. Грицак Я. Й. Подолати минуле: глобальна історія України. 5-е вид. Київ: Портал, 2022. 516 с.
20. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ: Золоті ворота, 1990. 524 с. (Репринтне видання 1913 р.).
21. Гудь Б. В. Від Люблінської унії до Волинських масакр. Чотири есе про українсько-польську історію. 2-ге вид. Київ : Кліо, 2025. 333 с.
22. Гудь Б. В. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. / Авторизований переклад з польської Андрія Павлишина. Харків: Акта, 2018. 482 с.
23. Гудь Б. В. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть. Львів, 2006. ПП “Інформація. Поступ. Перспективи”. 448 с.

24. Гудь Б. В. Українці – поляки: Хто винен? У пошуку першопричини українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. Львів: Кальварія, 2000. 180 с.
25. Гуржій О. І. Проблеми соціально-економічного розвитку України періоду пізнього феодалізму. // УІЖ. 1988. № 9. С. 36-44.
26. Дворнік Френсіс. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ: Дух і література, 2000. 493 с.
27. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Жимомир: Журфонд, 1996. 174 с.
28. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. 292 с.
29. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 753 с.
30. Зашкільняк Л. О. Польське Січневе повстання 1863-1864 років у висвітленні сучасної української історіографії // Galicja a postanie styczniowe / red. M. Hoszowska, A. Kawalec, L. Zaszkilniak. Warszawa. Rzeszów, 2013. S. 393-399.
31. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 752 с.
32. Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: Економічний, суспільний та культурний аспекти: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2005. 20 с.
33. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Київ: ОП "Білоцерківська друкарня", 1994. 180 с.

34. Історія південних і західних слов'ян, за редакцією І. М. Гранчака, А. Ф. Кізченка,В. П. Чорнія, Київ 1987, с. 128-137.
35. Історія України, гол. ред. Ю. Зайцев, вид. 3-тє, перероблене і доповнене, Львів 2002, 520 с.
36. Історія України: нове бачення. Навчальний посібник, заг. редакція В. А. Смолій, вид. 2-ге, доповнене і перероблене, Київ, 2000. 464 с.
37. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2006. Т.1. 632 с.
38. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2006. Т.2. 654 с.
39. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів іст. і гуманітар. ф-тів ун-тів / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; за ред. Леоніда Зашкільняка. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.
40. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. 360 с.
41. Картавцов Е. Э. Обрусение землевладения в Юго-Западном крае. Київ, 1877. 152 с.
42. Козій О. І. Репресії російського уряду проти польської шляхти Правобережної України після повстання 1863 року // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Житомир, 1998. С. 127-129.
43. Козій О. І. Становище польської шляхти на Поділлі: в період між повстаннями 1830–1831 рр. і 1863 років: Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 1997. 234 с.
44. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861-1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. Москва: Наука, 1979. 304 с.
45. Корнилович М. І. Волинський кріпацький селянський двір і громада у другій половині XIX віку. Київ: Всеукр. акад. наук, 1930. 320 с.

46. Кострыкин А. Н. Формирование новой конфессиональной политики России в царстве Польском (в середине 60-х годов XIX ст.) // Вести Московского университета, сер.8. История. 1995. № 4. С.57-69.
47. Кривошея І. І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): Дис. ...канд. іст. наук. Умань, 1997. 234 с.
48. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3–х книгах / Крижанівський О., Плохій С. Кн.3. Кінець XVI – середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 336 с.
49. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: Дис. .. канд. іст. наук: 07.00.01. Тернопіль, 2006. 228 с.
50. Лещенко М. Н. Яскраві сторінки спільної боротьби: До сторіччя повстання 1863 року на Правобережній Україні. Київ: Т-во для поширення політ. і наук. знань УРСР, 1963. 40 с.
51. Литвин В. М. Історія України : підручник. Відп. ред. В.А. Смолій. 6-те допов. вид. Київ : Наукова думка, 2011. 840 с.
52. Лісевич І. Т. Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ, 1997. 240 с.
53. Лісевич І. Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917рр.). // УЖ. 1997. № 2. С. 42-61.
54. Лісевич І. Т. Родом з України... (Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). Київ, 1995. 103 с.
55. Лісевич І. Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XXст.). Київ, 1993. 87 с.

56. Лозинський М. Польський і руський революційний рух і Україна. Київ: Українське видавництво “Ранок”, 1907. 99 с.
57. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Киев: Изд. Киев. ун-та, 1967. 258 с.
58. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е гг. XIX века. Київ: Вища школа, 1979. 151 с.
59. Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине. // Український гуманітарний огляд. 2003. Вип. 3. С. 62-122.
60. Мацумура Такэси. Дробление крестьянских хозяйств Правобережной Украины в первой половине XIX в. и характер крестьянского землевладения. // Acta Slavica Iaponica. 2004. Т. 21. С. 67-87.
61. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. СПб: Дмитрий Буланин, 1999. Т. 1. 548 с.
62. Набока С. В. Становлення та діяльність інституту мировых посередників на Правобережній Україні (1861–1914 рр.). Монографія. Київ: ПП “КП УкрСІЧ”, 2013. 258 с.
63. Надольська В. В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок. XX століть). Дис. ... канд. істор. наук. 07.00.05. Луцьк, 1996. 258 с.
64. Нечитайло В. В. Становлення селянського господарства фермерського типу в Україні: історична ретроспектива і сучасний стан: Автореф. дис. …докт. іст. наук.: 07.00.01. Львів, 2006. 36 с.
65. Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60-70 років XIX ст. Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 296 с.

66. Олешко П. С. Аграрна політика царського уряду на Волині у ІІ пол. XIX на початку XX століття. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. Випуск 6. Чернівці, 1999. С. 241-247.
67. Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX–початок XX ст. Луцьк, 2001. 172 с.
68. Павлюк В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог: Нац. ун-тет “Острозька академія”, 2000. 184 с.
69. Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. 184 с.
70. Пометун О. І. Історія України : підр. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан, І. І. Смагін. Київ : «Оріон», 2017. 288 с.
71. Присяжнюк Ю. П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90 рр. XIX ст. Автореферат дис. ... канд. історич. наук. Донецьк: ДДУ, 1997. 20 с.
72. Президенти і перші леді України, Литви й Польщі вшанували пам’ять загиблих учасників Січневого повстання. 25 січня 2026 року // https://www.president.gov.ua/news/prezidenti-i-pershi-ledi-ukrayini-litvi-j-polshi-vshanuvali-102557
73. Рафальський О. О. Правове становище національних меншин у соціально-економічній сфері в кінці XIX – на початку XX ст. і його відображення в історичній літературі. // Етносоціальні процеси на Правобережній Україні: минуле і сучасне: Наук. зб. Київ – Житомир, 1998. С. 56-60.
74. Реєнт О. П. Історія України : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Реєнт, О. В. Малій. Київ : Генеза, 2017. 272 с.

75. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае : обзор законодательства и фактического положения. К.: Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. 180 с.
76. Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ: Вид. дім “Альтернативи”, 1999. 336 с. (Сер. “Україна крізь віки”. Т.9).
77. Сенгелевич Х. Золота грамота. // За сто літ. Кн. 1. Київ, 1927. С. 67-72.
78. Слабченко М. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 2-х тт. Т. 2. Київ: Держ. видав. України, 1925. 318 с.
79. Славин Л. И. За нашу и вашу свободу. Москва, 1980. 340 с.
80. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Таращука. Київ: Основи, 1994. 224 с.
81. Сорочинська Н. М. Історія України : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2017. 272 с. : іл.
82. Струкевич О. К. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2017. 240 с. : іл.
83. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр. Матеріали і документи. Київ: Наук. думка, 1964. 551 с
84. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90 роки XIX ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 308 с.
85. Терещенко К. Найважливіші події історії Польщі. // Історія в школах України. 2000. № 10. С.27-34.
86. Турченко Г. Ф. Антиукраїнські міфи в сучасних російських шкільних підручниках з історії 8–11 класів / Г. Ф. Турченко, К. Е. Крючкова // Zaporizhzhia Historical Review. Т. 10. № 62 (2025). С. 99-105.
87. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. Київ : Генеза, 2017. 384 с.

88. Усенко П. Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50–60-е гг. XIX в.). Київ: Наук. думка, 1985. 123 с.
89. Франко І. Я. «Король балагулів» Антін Шашкевич і його українські вірші. Зібрання творів. В 50 т. Київ, 1892. Т. 35. С. 113-149
90. Франко І. Я. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст. / Зібр. творів: В 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т.47: Історичні праці (1898-1913). С. 191-241.
91. Хлібовська Г. М. Історія України : Підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук, І. І. Олевська. Тернопіль: Астон, 2025. 272 с. : іл.
92. Чернуха В. Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70-е годы XIX в.). Москва, 1971. 226 с.
93. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.
94. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ: УДНДІ архівної справи та документознавства, 1999. 144 с.
95. Шандра В. С., Карліна О. Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. УІЖ. 2023. № 3 (570). С. 69-95. https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.069
96. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). Київ: Тип. у-та, 1864. 254 с.
97. Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853) // Древняя и новая Россия. 1879. № 5. С. 5-32; № 6. С. 103.
98. Щербак Н. О. Національна політика царату у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ). Дис. ... канд. істор. наук. 07.00.02. К., 1995. 163 с.

99. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – поч. XX ст. / Дис. докт. іст. наук, Київ, 2006. 503 с.
100. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине: монография. Львов, Вища школа, 1974. 190 с.
101. Щупак І. Я. та ін. Історія України : підруч. для 9 кл. закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, І. Б. Гирич, Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, Д. О. Секиринський, Є. А. Врадій, К. Ю. Галушко, С. В. Громенко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, А. Л. Посунько, О. А. Репан, Б. В. Черкас. Київ : УОВЦ «Оріон», 2022. 370 с.
102. Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття. Відп. ред. С. Н. Бєлоусов. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 274 с.

ДОДАТКИ:

Додаток 1. Герб повстанців 1863 року: Польща (Білий орел), Литва (Погоня) та Україна (Архангел Михаїл)

Додаток 2. Юзеф Висоцький – один із керівників повстання на Правобережжі.

